

Köpeczi Béla

A felvilágosodás és ellenzői

Az utóbbi idők egyik élénk vitakérdése a felvilágosodás értékelése. A vita már a francia forradalom idején megkezdődött, de a XX. század végén kiéleződött, mert a világban új ellentétek jelentek meg. Az egyik oldalon a liberalizmus kiemelte a ráció, a haladás, az optimizmus, az egyéni szabadság és a kritika szerepét. A konzervativizmus a vallásra és hagyományra támaszkodva vitatta a ráció jelentőségét és a váratlan társadalmi változásokra, meg a természettudományok ellentétes hatásaira hivatkozva megkérdőjelezte a haladás és az optimizmus fontosságát.

A felvilágosodás mai értelmezésében vannak olyan pontok, melyekben mindkét fél egyetértését fejezi ki. Ilyen az egyéni szabadságjogok, a demokratikus rendszer vagy a kritikai szellem elfogadása. Ez utóbbiakat a francia forradalom nyilvánította ki az 1789-es *Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozatában*, amely elismerte, hogy „az emberek egyenlő jogokkal születtek”, hogy birtokot szerezhetnek, hogy az igazságszolgáltatásban hasonló jogokkal élhetnek, elfogadta a népszuverenitás és ezzel együtt a demokrácia elvét s eltörölte a cenzúrát és biztosította a vélemény szabadságot.

I.

Az ellentétek egyik kiváltója a ráció értelmezése. Amikor 1789-ben Kantot megkérdézték, mit jelent számára az *Aufklärung*, azt válaszolta: „Sapere aude! Merj tudni!” Ami azt jelentette, hogy fel kell használni a józan ész, a tapasztalatot és a tudományt az ember, a természet és a társadalom megismerésére. A Diderot által szerkesztett *Enciklopédia* ezt így fogalmazta meg: „Az emberi tudás halmazából a filozófus azt bizonyítja be, amit tud; azt hiszi el, amit bizonyított; azt veti el, ami az előbbiekkal ellentétben áll; és minden egyébvel kapcsolatban függőben hagyja ítéletét.” Ebben az esetben nem az ész mindenhatóságáról, csak annak jelentőségéről, értelmezéséről és kritikai megközelítéséről van szó.

A ráció jelentőségét később sokan általánosították, annak ellenére, hogy maguk a XVIII. századi filozófusok azt bizonyos fenntartásokkal tették, sőt némelyek meg is tagadták, mint ahogy ezt *A francia felvilágosodás-ról* szóló

monográfiámban előadtam. Elég arra utalni, hogy Rousseau már az 1750-es években megkülönböztette a *raisonnement*-et, az elmélkedést az érzelemtől és ez utóbbinak nagyobb jelentőséget tulajdonított. A filozófusok többsége a materialisták kivételével egyébként deistának vagy theistának tartotta magát, tehát elismerte Isten létét, egyéni vagy társadalmi jelentőségét. A felvilágosodásnak is volt irracionizmusa (Saint-Martin) s a mi századunkban is vannak képviselői, akik különböző misztikus irányzatokat követnek.

A katolikus egyház az *irracionizmus* jelenlétét hangsúlyozta s ezért a XVIII. században szemben áll a filozófusok dualista felfogásával és ateizmussal vádolja őket. Azóta a nyugati világ szekularizálódott, a vallás háttérbe szorult és a gyakorlati materializmus hódított. Az egyházak, így mindenekelőtt a katolikus egyház elismerte a ráció jelentőségét a tudományos megismerésben, s elfogadta a múltban üldözött Giordano Bruno, Galilei vagy Darwin eredményeit, kitarva azonban a vallás jelentősége mellett. Ezt a kettéválasztást ráció és vallás között a természettudósok egy része is elfogadta, elismerve az irracionális szerepét az egyes ember és a társadalom, sőt a természet életében is.

Megjelentek viszont az intézményesített egyházak mellett a szekták, amelyek a vallás megújítását és sok esetben egy új életforma kialakítását tűzték ki célul. Keleten az iszlám fundamentalizmus a Koránra hivatkozva szembeszállt a Nyugat mentalitásával és politikai nézeteivel, s ez a szembenállás a terrorizmusig jutott el. Ma a ráció és az irracionizmus közötti ellentétben a különböző fundamentalisták álláspontját kell elsősorban tekintetbe venni, miután itt a vallási meggyőződés egyszerre jár ideológiai és politikai következményekkel.

Az irracionizmus nemcsak vallásos köntösben jelentkezett, hanem a XIX. század végétől a filozófiában, így mindenekelőtt az úgynevezett életfilozófiában. Nietzsche az Isten halálát hangsúlyozva, az ösztönös és felszabadult embert állította felfogása előterébe. Bergson az intuíció fontosságát emelte ki és eljutott az „*élan vital*” biológiai és végül vallásos tételéhez. Egy másik területen a pszichoanalízis felfedezte az ember ösztöneit, szexuális életét és a rációval való szembenállását. A társadalomtudományokban a szellemtörténeti irányzat a materializmussal szemben kiemelte a lelki élet jelentőségét s ez hatott a kor irodalmára és művészetére is.

Ha most már mindehhez tekintetbe vesszük azokat a válságokat, amelyek a gazdaságban, a társadalomban és a politikában jelentkeztek a XX. században, akkor nyilvánvaló, hogy el kell ismerni az irracionális jelentőségét az egyes ember és a közösségek életében. Ha ily módon a ráció és az irracionális szembeállítását és összefüggéseit keressük, akkor az első szerepének a jelentőségét vitathatatlannak kell tartanunk minden olyan területen, ahol értelemre szükség van.

II.

A filozófusok bíztak a tudomány és mindenekelőtt a *természettudomány fejlődésében*. D' Alembert az *Enciklopédia* bevezetőjében felsorolta azokat az eredményeket, amelyeket a természettudományok a maguk korában elértek és ezekre építette a haladás és az optimizmus tételét. Azóta a természet- és a műszaki tudományok nagy mértékben fejlődtek. Túljutottunk az első és a második ipari forradalom és megkezdődött az információs társadalom építése.

Az új eredmények megváltoztatták az emberek mindennapi életét a lakástól a közlekedésig, a repülőtől az űrhajóig, a telefontól a rádióig és a televízióig, a betegségek gyógyításáig és az emberi életkor meghosszabbodásáig. Mindez azonban nem jelenti azt, hogy a változás csak eredményeket hozott. Az ipar fejlődése és a közlekedés magával hozta a környezetszennyezést, amely tönkreteszi a természetet és pusztulással fenyegeti a Földet. Újabb betegségek jelentkeztek, amelyek fenyegetik az emberek életét és sokakat a kábítószer bűvöletével vonzanak. Pusztító háborúk jelentkeztek, amelyek genocidiummal fenyegetnek egész népeket. A mindennapi életben és a populáris kultúrában olyan jelenségek tűnnek fel, amelyek megkérdőjelezik az elfogadott humánus értékeket és egy új barbárság veszélyét mutatják fel.

Ezekkel a jelenségekkel kapcsolatban mit tud tenni a tudomány és vele együtt az emberi társadalom? A sokat idézett Neumann János állapította meg, hogy: „a haladás ellen nincs orvosság, hogy a nehézségeket a fejlődés hozza magával, amely egyfelől hasznos és építő, másfelől válságos és ellentmondó”. Hogy ezekkel szemben „az emberi értékeket jelölhetjük meg, amelyek szükségessé: türelem, rugalmasság, értelem.” Ez a figyelmeztetés természetesen elsősorban a tudományos kutatást illeti, de nem ad választ azokra a kérdésekre, amelyek a tudomány eredményeinek felhasználását szolgálják.

Közben a tudományban is elterjedtek olyan nézetek, amelyek megkérdőjelezik a Neumann által jelölt magatartást. Nem olyan régen egy amerikai tudós, Alan Sokal kiadott egy tanulmányt, amely posztmodern terminológiával kétségbe vonja a tudományos megismerés lehetőségét. A szerző maga leplezte le ezt a kísérletet, de a tanulmány megjelenése azt bizonyította, hogy tetszett ez a megközelítés. A megjelenést követő kritikák azt bizonyítják, hogy a tudomány sok régi tételt megváltoztat, egyeseket más megvilágításba helyez és újakat fedez fel. Úgy tűnik, hogy ez a kutatás természetes rendje.

A gond, mint említettük, a felhasználásban jelentkezik, s itt érvényesül az egyéni vagy a társas érdek. A nacionalizmus erőszakossága és a multinacionális globalitás erőltetése, a másság el nem fogadása és a kulturális örökség elleni erőszak. Magyarul, aktív humanizmusra volna szükség, amelyben jelentkeznek mindazok az emberi értékek, amelyeket évezredek keresztül a különböző kultúrák kialakítottak s amelyek számára éppen a tudományos megismerés támaszt új lehetőségeket. Mindez nem mond ellent a felvilágosodás ama meggyőződésének, hogy a tudomány hozzájárulhat az emberiség fejlődéséhez és a maga eszközeivel is segítheti az új gondolkodás kialakítását.

III.

A felvilágosodás kritikája általában is vitatja a *haladás* és az *optimizmus* téziséit. Csak nemrég olvastam: „Márpedig a történelem nem kimondottan alkalmas a felvilágosodás üdvözülés-történeti modernizálás-utópiájának igazolására.” (Böröcz József: *Az identitásvilág. Élet és irodalom*. 1998. február 13.) A felvilágosodás filozófusai nem az üdvözülés-történetben hittek, hanem a fejlődésben és annak következményeiben.

Voltaire ezt a gondolatot fejtegeti a *Tanulmány az erkölcsökről* szóló munkájában és ezt teszi ironikus módon a *Candide*-ban is. Igaz, hogy Condorcet 1794-ben, tehát a jakobinus diktatúra idején, *Az emberi szellem történetének*

vázlatá-ban egy ideális fejlődési elképzelést ad elő, meg lévén győződve, hogy a forradalom megteremti a boldogság uralmát, még ha lát is tévedéseket és igazságtalanságokat, amelyeknek önmaga is áldozata lesz.

Hadd tegyük hozzá, hogy ez a haladás-elmélet kezdetektől szembe találta magát Rousseau tételeivel, aki a *Javított-e az erkölcsökön a tudományok és a művészetek újraéledése* című munkájában azt állítja, hogy ez utóbbiak megromlották az embereket. A *Honnan ered az emberek közötti egyenlőtlenség és összefér-e a természeti törvénnyel* című dolgozatában kijelenti, hogy a történelem „a rossz története”, „a jónak nincs története”, ezt csak a természetben lehet keresni.

Ez a szembenállás a felvilágosodás filozófiájában bizonyítja, hogy e tekintetben sem alakult ki egységes álláspont. Később a liberalizmus, a pozitívizmus és a marxizmus kiemelte a haladás és az optimizmus jelentőségét és erre építette saját ideológiáját. A vitát e tekintetben kiélezte a kapitalizmus multinacionális fejlődése és a szocialistának nevezett, lényegében államkapitalista rendszer bukása. A fejlett kapitalista országokban a gazdasági fejlődés és a kialakuló munkanélküliség arra készíteti a jóléti társadalom híveit, hogy feladják ezt a nézetet. Az államkapitalista rendszer szétesése nemcsak ennek a rendszernek a bukását hozta magával, hanem szocialista ideológiáját is, azt bizonyítva, hogy nincs más társadalmi rend, amelyre építeni lehet. A fejlődő országok belső társadalmi ellentétekkel és háborúkkal küzdenek, s számukra megszűnt a két rendszer közötti választás lehetősége. Átmeneti időszakot élünk, amelyben győzött a multinacionális kapitalizmus, de mindenütt, a fejlett országokban is, jelentkeznek az ellenállás válfajai. A kérdés tehát az, hogy ebben a globalizálódó társadalomban érvényesül-e a haladás és optimizmus szelleme? Az emberek többsége bizik ebben, s e tekintetben a felvilágosodás uralkodó ideológiáját követi.

IV.

A XVIII. századi filozófusok a filozófiát a szó szoros értelmében a *boldogság* keresésére kívánták felhasználni. R. Mauzi *A boldogság eszméje a XVIII. században* című munkájában bebizonyítja, hogy a heroikus és a reformista morál állt szemben egymással. A heroikus az ideális társadalmat akarta megvalósítani, a reformista a hasznosságra épített. Rousseau az érzelmeket állította előtérbe, de a mértékletesség, az egyszerűség, a puritánság eszménye alapján, megelőzve ezzel a jakobinus diktatúra morálját. Az utilitarizmust főleg Holbach és Helvétius, tehát a materialisták képviselték, akik egyébként hajlottak Epikurosz hedonizmusára. Diderot a boldogságról azt írta az *Enciklopédiában*: „Az életben a legtökéletesebb boldogság... nyugalmi állapot, s ha itt-ott akad benne némi változatosabbá tevő öröm, élvezet.” Így jut el a szabadsághoz kötött sztoicizmus eszméjéhez: „a szabadság vezet el az egyes embert és a társadalmat az elképzelhető legnagyobb boldogsághoz”. A libertinusok nézeteit Sade márki fejletette ki, aki az egyéni élvezetek megélését tartotta fontosnak, elutasítva a szabadság bármilyen morális korlátozását.

Ezzel a sokszínű boldogság-felfogással szemben már 1790-ben fellép az angol R. Burke *A francia forradalomról szóló elmélkedéseiben* az „ateista filozófusok és a korrupt kapitalisták” összeesküvése ellen és természetesen az

„ateistákat” teszi ezért felelőssé. Ez a tétel tovább él századunk negyvenes éveiben Th. Adorno és M. Horkheimer *A felvilágosodás dialektikája* című munkájában, majd később L. C. Crocker *A krízis éve* című írásában, ahol a szerző Sade márkít idézi, mint aki a filozófusok erkölcsstelenségét bizonyította. Ezzel szemben az angol P. Gay *A felvilágosodás: egy magyarázat* címen azt emelte ki, hogy a felvilágosodás a természetes erkölcsöt akarta megteremteni, s azt, hogy az ember „az utolsó itélettől való rettegés nélkül” értékeket keres és talál. Úgy hiszem, az angol történésznek van igaza, amikor a XVIII. századi filozófusok boldogság-keresését így értelmezi.

Ma, amikor sokan az ideológiák végéről beszélnek, egyre élénkebb érdeklődés mutatkozik a morál kérdései iránt. A nyugati könyvesboltokban olyan folyóiratokat és könyveket találunk, amelyek azt igyekeznek bizonyítani, hogy melyek az igazi erények és azokat hogyan lehet követni. Úgy tűnik, hogy ebben a helyzetben a XVIII. század moralista boldogság-igénye újból jelentős helyet kap.

V.

A legfőbb ellenvetés, ami a felvilágosodást éri, összefüggése a francia forradalommal és különösen a jakobinus diktatúrával. A filozófusok többsége a forradalom radikalizálódásának idején külföldre ment, így Marmontel, Raynal vagy Mercier. A Terror Condorcet-t kivégezteti. Akik a forradalom idején a filozófiára hivatkoznak, először Montesquieu-t és később Rousseau-t idézik. Robespierre így jellemezte az enciklopédistákat: „Nevetségessé tették a papokat, dehízelegtek a főuraknak és a királyoknak.” Számára a Rousseau-i theizmus és morál a példakép.

Ha tehát azt vizsgáljuk, hogy a filozófusok milyen hatást tettek a forradalmat kiváltó eszmékre, akkor azt hiszem R. J. Hobsbawm-nak van igaza: „Nélkülük is bekövetkezett volna (ti. a forradalom), de talán rajtuk múlt, hogy nem pusztán a régi rendszer megdöntése következett be, hanem ők ezt a régít gyorsan és eredményesen valami újjal tudták helyettesíteni.” (A forradalmak kora, Budapest, 1964, 66.) Valóban igaz az, hogy a felvilágosodás hozzájárult az új társadalomnak a kialakításához, még ha ellentmondásokkal is.

Az elmúlt két évszázadban a radikális polgári, majd a marxista történétírók azt igyekeztek bebizonyítani, hogy szükség volt a forradalomra a polgárság győzelme szempontjából, amihez hozzájárult a jakobinus diktatúra is. A XIX. század közepén Tocqueville arra az álláspontra helyezkedett, hogy a társadalom már a forradalom előtt felkészült a változásokra, tehát tulajdonképpen nem volt szükség forradalomra. A vita 1917 után kiújult, részben az osztályharc értékelése, másrészt a jakobinus diktatúra szempontjából. A bolsevikok és egyes francia történétírók (Mathiez és mások) az oroszországi diktatúrát azonosították a jakobinizmussal. 1945 után ezzel szemben angolszász történétírók megkérdőjelezték, hogy milyen társadalmi rétegek vettek részt a forradalomban és hogy mi volt a Terror szerepe ebben a folyamatban.

J. L. Talman szerint Rousseau és a jakobinus vezetők a totalitarizmust képviselték s ezzel megelőzték a szovjet diktatúrát. A francia történészek egy része Tocqueville nézeteit fogadta el, így a francia F. Furet, a D. Roche-sal közösen írt *A francia forradalom történetében* és az első által kiadott *Újragondolni a francia forradalmat* című munkájában. Ő nem a gazdasági vagy a társadalmi

változást emelte ki, hanem a tudati és kulturális vonatkozásokat, amelyek megteremtették a „demokratikus kultúra” lehetőségét. Hasonló értelemben nyilatkozott a Furet által összeállított *Dictionnaire critique de la Révolution française* című szótárban B. Baczko, aki szerint a felvilágosodás „egy bizonyos típusa a mentalitásnak, a megnyilvánulásoknak és a várakozásoknak speciális együttese, amely összefoglalja a politikát és a morált”.

A polgári radikális és marxista irányzat képviselői ezt az álláspontot nem fogadják el: a polgárság forradalmáról beszélnek s ennek részeként a jakobinus diktatúráról. Az A. Soboul (időközben ő maga eltávozott körünkből) neve alatt megjelent *Dictionnaire historique de la Révolution française* nem tagadja a tudati és kulturális tényezők jelentőségét, de kitart a hagyományos felfogás mellett. A vita tehát folytatódik.

Mit jelent tehát a felvilágosodás? Az idén jelent meg a *Dictionnaire européen des Lumières* című szótár. M. Delon szerkesztésében, amely kifejti, hogy a felvilágosodás egy „metafora”, amelyben megfér a ráció, a tapasztalat, a morál, a haladás és az optimizmus és amely szemben áll a dogmatizmussal és érvényesíti a kritika szellemét. Magam is azon a véleményen vagyok, hogy a felvilágosodás olyan eszmei rendszer, amelyben jelentkeztek egymásnak ellentmondó vélemények és csak bizonyos általános kérdésekben lehet egységes áramlatról beszélni.

Emlékezzünk az egyik kortársnak, Kazinczynak az *Orpheusban* 1789 szeptemberében megjelent cikkére: „Nekem egyik társam a józan gondolkodás lesz, okaim vannak, megvilágosodásnak, Aufklärungnak, éclaircissement-nek nevezni, mert ezt némelyek az indifferenzizmussal, irreligióval és az ún. szokratizmussal vagy deizmussal cserélik fel, általában sikoltanak, mint d' Holbach baglya, ha a setét barlangjokba a nap melegítő sugára mégis behatol.” A „világosodásra” szerintem ma is hivatkozni kell.

JEGYZET:

Az idézetek többségét Köpeczi Béla: *A francia felvilágosodás*, Budapest, 1986. című könyvéből idézem, másutt megadom az utalásokat.